

Embercsoportok kooperációja

HENRI TAJFEL

Az ember társadalmi magatartásának bonyolult problémaköre nem egyetlen szaktárgy kizárólagos vizsgálati területe. Az ember társadalmi természete vagy magatartása mindig gazdagon szerteágazó elméleteket hívott életre. Ezek az elképzelések néha tapasztalati adatok szerény és óvatos következtetéseként jelentkeztek, néha az „emberi természet” ilyen vagy olyan veleszületett tulajdonságával kapcsolatos társadalmi és politikai filozófiák rendszereként láttak napvilágot. Más alkalommal valamely általánosító analógiát választottak kiindulópontként és a végén már kozmikus, mindent átfogó teóriaként bukkantak újra elő. A mi feladatunk ma az, hogy különbséget tegyünk aközött, ami hasznos, illetve haszontalan a további kutatás számára. A tárgyanyag olyan hatalmas, hogy feltehetően minden gondolatrendszerben sok igazság rejlik. Ahogyan például Plamenatz 1963-ban megjegyezte, a modern társadalomtudomány az eddiginél kétségtelenül sokkal többet tanulhatna a múlt társadalmi és politikai filozófusaitól.

Ha megvizsgáljuk az embercsoportok kooperációjának problémáját és a többi idevágó kérdést, mint például a csoportok versenyét, összeütközését, illetve egymás elleni agresszióját, akkor nem nehéz azonosítanunk két általános feltevést, amelyek — implicit vagy explicit formában — számos, a tárgyra vonatkozó elméletalkotás alapját képezik. Ezek a feltevések két teljesen eltérő módon közelítik meg az emberek társadalmi kölcsönhatásának problematikáját. Egyik az „ösztönös társadalmi lénnel”, a másik az „utilitarista társadalmi lénnel” foglalkozik. Az egyik a társadalmi csoportok közötti viszony folyamatát az ember ösztönös tulajdonságaival próbálja magyarázni, a másik valamely csoport tagjainak vagy vezetőinek olyan racionális számításaira épít, amelyek a különféle lehetséges cselekvési folyamatok jövőbeli hasznosságára vonatkoznak. Társadalom-pszichológusok adatai alapján igyekszem bebizonyítani, hogy mindkét nézet helytelen. Az embercsoportok közötti kooperációt vagy ellenségeskedést nem lehet pusztán hasznossági számítások alapján megérteni, és még kevésbé lehet olyanféle sommás hipotézisek segítségével világossá tenni, melyeket az ösztönnek az ember társadalmi magatartásában játszott szerepéről állítunk fel. A „társadalmi pszichológiai lény” mind az ösztönös, mind az utilitarista embertől egyformán elkülönítve áll, és jóval összetettebb, mint amilyenné a két másik homunculus valaha is válhat.

Az embercsoportok közötti együttműködés problémáinak lélektani vizsgálatát csak akkor végezhetjük el, ha világosan szem előtt tartjuk ennek korlátozott lehetőségeit. Egy ilyesfajta vizsgálat nem nyújthatja nagyarányú történelmi és társadalmi események magyarázatát. Az együttműködést vagy konfliktust minden esetben saját jogán kell megértenünk, saját feltételeinek és

meghatározóinak terminológiájával kell értelmeznünk, amelyek lehetnek mind gazdasági vagy társadalmi, mind politikai vagy történeti vonatkozásúak, legtöbb esetben pedig mindezek együttesen. Semmiféle a priori pszichológiai alapelv nem helyettesítheti az alapos ismereteket, melyek egy konkrét társadalmi helyzet vizsgálatához és megértéséhez szükségesek. Egy ilyen helyzetből származó társadalmi jelenségek saját logikájuk szerint folynak le. Modern háborúkat például nem lehet „megmagyarázni” a fegyveres konfliktusban szemben álló országok lakóinak tömegesen megnyilvánuló ellenséges attitűdjével. Ilyenfajta attitűdök talán elősegíthetik egy konfliktus létrejöttét, talán megkönnyíthetik a kirobbanást, még szítani is lehet esetleg őket, hogy ezt a célt szolgálják; nagyarányú társadalmi és politikai eseményeket azonban nem lehet az attitűdök nyers algebraja és milliányi egyéni motivum alapján előre megjósolni.

Ezt az állítást legjobban Withey és Katz egyik legújabb (1965) munkájának megállapításával tudnám alátámasztani:

„A háború és béke társadalmi-pszichológiai megközelítését általában rosszul értelmezik, amikor a nemzetközi konfliktust a nemzeti vezetők személyiségéből vagy akár valami olyanféle nemzeti karakterből vezetik le, amely a tömegekre és az uralkodó rétegre egyaránt rányomja bélyegét. Alapvető társadalmi-pszichológiai folyamatokat nem lehet úgy feltárni, hogy a rendszerrel végbemenő folyamatok kimenetelét a rendszer népeinek jellegéből eredeztetjük. Például: egy ország hadat üzen, s ettől fogva népét és vezetőit agresszívnek vagy harciasnak tekintik. Ez a csoporttudat tévedésének a fonákja, mert egy rendszer következményeit — például a háborús vagy békítő cselekedeteket — egyes szereplők egyéniségének tulajdonítja.” (65. o.)

Amint ezeket kikötöttük, azonnal könnyebb feladattá válik a szociálpszichológia sokféle idevágó megközelítésének azonosítása. Az emberiség gyakorlatilag végtelenféleképpen osztható csoportokra. Mindannyian számos ilyen csoporthoz tartozunk. Ezek némelyike olyan rövid életű, mint egy liftutazás, néhány pedig olyan állandó, mint egy család, törzs vagy nemzet léte. A jelen értekezés céljainak megfigyelően meghatározok egy csoportkategóriát, amely a következő két követelménynek tesz eleget:

1. az egyén úgy identifikálja magát, mint aki e kategóriához tartozik;
2. ennek az azonosításnak számára érzelmi jelentősége van.

Hadd tegyem azonnal hozzá, hogy számos más lehetséges meghatározás is van, de ezek helyes volta nem hordozza az „igazság” valamely abszolút ismervét. Csak azzal a problémával összefüggésben használhatók, amelyhez szükségünk van rájuk. Másodszor pedig: ez a meghatározás, jóllehet két szubjektív kritériumot választ kiindulópontul, a tapasztalati kutatás szintjén mégsem marad „szubjektív”. Számos olyan magatartási mutató létezik, amellyel meghatározhatjuk, hogy vajon valamely egyén az imént jelzett módon egy csoporton belül vagy kívül állónak tarthatja-e magát.

Ilyen módon meghatároztunk egy csoportot, mégpedig nem fizikai jellemzői vagy társadalmi szerkezete alapján, hanem az egyén felé mutatott pszichológiai arculata révén. E meghatározás keretében a következő empirikus problémák jelentkeznek: milyen alapon azonosítja magát valamely egyén fogalmilag és érzelmileg egy csoporttal? Melyek a feltételei egy ilyenfajta azonosítás állandóságának? Milyen hatást gyakorol ez az egyén érzelmeire és magatartására akár saját csoportjának tagjaival, akár más csoportok egészével vagy tagjaival szemben? Végül pedig, mindezek különleges eseteként: milyen feltételek

alakítanak ki együttműködésre kész attitűdöt és magatartást más csoportok iránt?

Ha e kérdések megválaszolásakor először az állatok társas magatartásáról szóló tanulmányokhoz — például az előző cikkeken publikáltakhoz — fordulunk, tehetünk néhány általános megállapítást. Etkin (1964) és e terület sok más művelője szerint az állatokat durván aggregátumokra és valódi társadalmi csoportokra oszthatjuk. Ez az osztályozás azon alapul, hogy valamely egyed hogyan reagál a többi egyedre. Így, amint Etkin megállapítja, állatcsoportok akkor „társadalmiak”, „ha az egyének egymás közötti társas reakcióik eredményeként, nem pedig környezetük más tényezőinek hatására maradnak együtt”. Ilyen külső tényezők hatása által összetartott csoportokat nevezünk „aggregációknak”. Így például egy juhnyáj társas csoport, mivel az állatokat egymás közötti társas reakcióik tartják össze. Ugyanakkor a rovarok tömeges rajzása a fény körül aggregáció, hiszen közös, fény iránti vonzódásuk következménye. Annak ellenére, hogy sok esetben nehéz meghatározni, hogy vajon a két reakció melyike szabja meg a csoport összeállását és működését, számos állati csoportozatot hosszas habozás nélkül is besorolhatunk egyik vagy másik osztályba.

Kétségtelennek látszik, hogy sok emberi aggregáció létezik. Ezek azonban minden kétséget kizáróan az embercsoportok leginkább időszaki és legkevésbé összetett típusához tartoznak, és csupán akkor válnak igazabb értelemben vett társadalmi csoportokká, hogyha különféle nyomások és szükségletek következtében állandósultabb szervezeteket hívnak életre, melyek tagjairól kimutathatók az előzőekben tárgyalt identifikációk.

A második típusú, az Etkin használta értelemben eredendően „társadalmi” állatcsoportok összehasonlító tanulmányozásából sok mindent levonhatunk az embercsoportok eredetére és működésére vonatkozóan is. Mindennek ellenére igaz marad, hogy ilyen tanulmányok eredményeiből könnyen származhatnak felületes analógiák állati és emberi között. Minél kevésbé szabja meg a tapasztalás hozta rugalmasság és változékonyság képessége valamely faj társas magatartását, annál valószínűbb, hogy efféle analógiák nem találnak célba. Állatok társas magatartására vonatkozó tanulmányok megmutatták, hogy sok fajnál a tanulás fontos szerepet játszik a társadalmi magatartás különféle formáiban, például a szülő és ivadéka közötti egyéni felismerésnél, a csoporton belüliek és csoporton kívüliek (in-group és out-group) iránti agresszív magatartás különféle formáinál, a territorialitásnál vagy a társadalmi hierarchia kialakulásánál. Még ez a rövid és hiányos felsorolás is világosan rámutat az állati és emberi társadalmi magatartás néhány feltűnő hasonlóságára. A felfemerülő kérdés arra vonatkozik, hogy milyen mértékben hasonlítanak egymáshoz a fenti jelenségek alapját képező folyamatok.

Az állati társas csoportok vele született és felvett viselkedési formáinak szerepére vonatkozó kutatás rendszerint az idevágó nézetek aprólékos vizsgálatán alapul. Ez magában foglalja a magatartás-sor részletes és pontos leírását, lélektani mechanizmusokhoz, a környezet ökológiai sajátosságaihoz való viszonyát, valamint a sor lehetséges funkcióinak és fennmaradását értékének analízisét is. Az állati magatartás egyetlen magára adó kutatója sem hivatkoznék itt a „csoporttudat tévedésének fonákjára”, amely ebben az esetben például azt jelentené, hogy egy csoport tagjainak egy másik csoport tagjaival szembeni fajon belüli agresszivitását erőszakra való veleszületett hajlammal magyaráznánk. Mégis, az ember társadalmi magatartásának esetében gyakran kerülünk

szembe ilyenfajta megállapítással, amely magában rejti azt a biztatást is, hogy pihenjünk csak megelégedetten, hiszen a jelenséget megmagyaráztuk. Így például egy nemrégiben tartott szimpóziumon a kiadók (Carthy és Ebling, 1964) szerint egy — többek között etológusokat és szociálintropológusokat is magába foglaló — kiváló testület számos tagja egyetértett abban, hogy az emberi agresszivitás levezethető valamely támadó ösztönből. Valóban, a cikkek egyike (Freeman, 1964) főképpen olyan példák hatásos felsorakoztatását tartalmazza, amelyek a kegyetlenség, a szadizmus, a kínzás és a vérengzés szörnyű gyakoriságáról tanúskodnak az emberiség történetében. A szerző arra a következtetésre jut, hogy csak egy veleszületett agresszív hajlam lehet mindeme jelenségek magyarázata. Az érvelés cáfolhatatlanul valószínűen cseng, ugyanakkor azonban másféle példák sorából hasonló valószínűséggel lehetne arra következtetni, hogy olyan vele született hajlamok is léteznek, amelyek az együttműködés, az altruizmus, a hazaszeretet, az önfeláldozás vagy talán még a divatváltozások és szépségversenyek gyakoriságának is alapját képezik. Két fontos oka van, amiért mindezek a magyarázatok elégtelenek maradnak. Az egyik az, hogy további független bizonyítékok nélkül tautológikussá válnak, a másik az, hogy nem azoknak a feltételeknek a részletes vizsgálatán alapulnak, melyek között a szóban forgó magatartás jelentkezik. Amint azt az állati társas magatartás vizsgálatai megmutatták, csak egy ilyenfajta vizsgálat nyomán vonhatunk le hiteles következtetéseket az esetleg bonyolult okozati tényezőkre vonatkozóan. Még ha igaz volna is, hogy az emberi versengés, összeütközés vagy együttműködés különféle formái között vele született hajlamok húzódnak, az ember társadalmi magatartása olyan bonyolult, hogy efféle magyarázatok nem vezetnének messzebbre bennünket azoknál a megállapításoknál, amelyek a gasztronómiai hagyományok gazdag változatosságának fejlődését az ember kétségtelenül vele született étel- és italszükségletével hozzák összefüggésbe.

Az emberek társadalmi kölcsönhatásának egyik alapvető jelenségére helyesen mutatott rá Thompson cikkének (1958) egy következtetése: „A méhek nyelve nem a szerelem nyelve.” (294. o.) Nagyon gyakran az emberi nyelv sem a szerelem nyelve. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az emberré válás során a fejlődés egyik alapvető vonása — amely nélkül az ember nem volna képes társaihoz alkalmazkodni — az, hogy egyre növekvő mértékben képes környezetét absztrakt és szimbolikus módon kifejezni. Állatok társas kölcsönhatásának legtöbb — ha nem valamennyi — esetében a társadalmi reakciót nem lehet olyan képességgel összefüggésbe hozni, amely lehetővé teszi, hogy az események egy másik egyén szemszögéből is érzékelhetővé váljanak. Az egyszerűbb folyamatok is kétségkívül fontos szerepet játszanak az ember társadalmi magatartásában, de ezek mintegy a szimbolikus tevékenység tágabb keretébe illeszkednek. Piaget, a kiváló svájci pszichológus számos munkájában kimutatta, hogy amint a gyermek intellektuális fejlődésében egyik fokról a másikra halad, egyre inkább képessé válik arra, hogy túllépjen a konkrét, pillanatnilyan érzékelhető fogalmon, és környezetéről olyan helyzetekre vonatkozó állandó törvények alapján vonjon le következtetéseket, amelyek konkrét érzéki jellemzőik tekintetében esetleg nagyban eltérnek egymástól. Ha ez nem így volna, sohasem tudnánk megtanítani gyermekeinket arra, hogy egy 6 cm oldalú négyzet területe egyenlő egy 3, ill. 12 cm oldalú téglalap területével; vagy hogyha egy Ibadanban élő gyerek délebbre él, mint egy londoni, ez egyben azt jelenti, hogy a londoni gyerek az ibadanitól északra él. Ezek a példák egy olyan általános emberi jelenségre utalnak, amelyet az emberi társadalmi magatar-

tásról folytatott vitákban néha nem vesznek figyelembe. Egy csoporttal való érzelmi és fogalmi identifikáció több, mint a változatlan reagálás tisztán körülhatárolt külső inger-konfigurációkra.

Valamely csoporttal — vagy több csoporttal — való azonosulás gyökerei a korai gyermekkorba nyúlnak vissza. Jól ismertek Freud megfigyelései arról, ahogyan a gyermek érzelmileg megépíti és feldolgozza magában szüleihez és a többi családtaghoz fűződő kapcsolatát. Ezeknek a megfigyeléseknek jelen értékezés szempontjából az a megállapítása fontos, hogy e korai érzelmi reakciók átvitele más emberekre vagy embercsoportokra csak olyan szimbolikus tevékenység útján lehetséges, amelynek során az egyik egyén a másik helyére kerül. Éppen úgy igaz, hogy ezektől a korai érzelmi tapasztalatoktól és a későbbi életszakaszra való lehetséges átvitelüktől függetlenül végül is embercsoportok bonyolult rendszerével azonosulnak, mégpedig olyan módon, amely legjobb esetben is csak laza kapcsolatban áll e korai érzelmi reakciókkal. Valamennyien nemzeti, hivatási, vallási, társadalmi és más csoportok tagjai vagyunk. E csoportok meghatározásai elvont osztályozási fogalmak, amelyek nem a tagok felismerhető és állandó fizikai jellemzőin alapulnak.

Mint tudjuk, az embercsoporton belüli együttműködés feltehetően különböző konkrét közös szükségletek működése révén alakul ki. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy egy ilyenféle együttműködés egyetlen lehetséges alakja bármely bonyolult társadalmi helyzetben olyan fogalmi folyamatokban keresendő, amilyeneket Piaget fedezett fel gyermekeknél. Ismét felvetve Thompson utalását (1958) a méhekre: a méhek beszéde nemcsak a szerelemnek, de az együttműködésnek sem nyelve. Az együttműködésre való lehetőség a legtöbb emberi helyzetben azon a tulajdonságon alapszik, amely képessé tesz arra, hogy valamely szituációt a másik egyén szemszögéből lássunk, és aztán az így szerzett információt felhasználjuk későbbi cselekvések irányítójaként. Ha az együttműködés nem annak a képességnek implicit vagy explicit használatán alapulna, amelynek segítségével egocentrikus helyett allocentrikussá lehetünk, akkor csupán szórványosan fordulhatna elő, párhuzamos és egymást kiegészítő cselekvések véletlen találkozásokkor, és sohasem képezhetné valamiféle összetett és koordinált magatartási sor alapjait.

Ha igaz az, hogy az együttműködés nagymértékben függ attól a képességtől, melynek segítségével a világot másvalaki szemén át nézhetjük, akkor sikere azokon a feltételeken múlik, amelyek lehetővé vagy lehetetlenné teszik ennek a magatartástípusnak a magunkévá tételét.

Tisztán ez az eset áll fenn a modern társadalmakban, ahol versengő és együttműködő érdekek kusza hálózata fejt ki ellenőrző és egyensúlyozó tevékenységet. Ilyen társadalmi rendszerben egyre ritkábbak lesznek a „dupla vagy semmi” játékok — ahol minden veszteség az egyiké és minden nyereség a másiké —, különösen nagyszabású társadalmi események szintjén.

Az egyén valamely csoporttal való fogalmi és érzelmi identifikációjának számtalan lélektani vonatkozása van. A legfontosabbak egyike a társadalmi normák egyetemes elfogadása. A társadalmi normát többféleképpen határozzhatjuk meg. Lássunk hármat ezek közül példaképp. A „társadalmi norma” vonatkozhat szerződésszerű kötelezettségekre, amelyet a társadalmi csoport tagjai elfogadnak és megosztanak; vonatkozhat megosztott elképzelésekre azzal kapcsolatban, hogy milyen legyen a viselkedési forma különböző helyzetekben; s vonatkozhat végül nagyobb társadalmi csoport magatartásának megfigyelhető egyformaságára. Az a mód, ahogyan a társadalom létrehoz és fenn-

tart normákat a kifejezés mindhárom fenti értelmében, roppant nagyságú, következtetésekkel teli problémakörbe tartozik, melyet sem szándékomban, sem jogomban nem áll tárgyalni. Ez a kérdés mindig történészek, társadalomfilozófusok, szociológusok, jogászok, szociálintropológusok és mások érdeklődésének közös fókuszában állott, s így túl nagy fa bárki számára ahhoz, hogy bele merje vágni a fejszéjét. Mindazonáltal foglalkozni szeretnék itt azzal a móddal, ahogyan az egyén megosztja annak a társadalmi csoportnak a megszabott normáit, melybe belép. E vizsgálat során a „norma” kifejezésnek fent említett harmadik értelmére hivatkozom, nevezetesen a magatartás megfigyelhető azonosságaira.

Számos pszichológus, akit az állati magatartás problémái foglalkoztatnak, arra a következtetésre jutott, hogy az állat tanulásának néhány vonatkozását nem lehet helyesen megmagyarázni, ha csak nem tételezzük fel egy környezetkutató ösztön vagy hajlam létezését (vö. Harlow, 1953, ill. Berlyne, 1960). A környezet megismerésének biológiai fennmaradási értéke nyilvánvaló. Az emberiség legnagyobb eredményei sohasem jöttek volna létre, ha hiányzott volna a felkutatás és megismerés utáni vágy belső kényszere. Az embernél azonban a környezetből való adatgyűjtésnek van egy alapvető vonása, amely a nem-emberi magatartásban csupán csökevényes formában jelenik meg. A fizikai és társadalmi környezetre vonatkozó egyéni ismeretek igen nagy százaléka nem közvetlen tapasztalatok eredménye, hanem az egyént magába foglaló csoport más tagjaitól kerül átvételre. Minden emberi lény megtanulja, hogy a mások információira való támaszkodás az egyik igen hatékony módszer ahhoz, hogy a környezetről, önmagáról, cselekedeteinek következményeiről, más emberekről, különféle lehetséges jövőbeni események viszonylagos valószínűségéről szerzett saját információit értékelni tudja (Festinger, 1954). Hozzátehetjük, hogy minél inkább magához hasonlónak tekint valamely egyén másokat, azok magatartásának megfigyelése annál inkább meghatározza a sajátját. Sok esetben nem ismerik el eléggé, hogy ez a jelenség milyen fontos akkor, amikor a környezetben lejátszódó bármilyen esemény kiváltotta emberi reakciókat határozzunk meg. Magától értetődik, hogy valamely „közös sors” (közös veszedelmek, közös cél) feltételei között ez a viselkedési konvergencia sokkal inkább figyelemre méltó. Ezt azonban olyan esetekben is megtalálhatjuk, ahol az összehangolt magatartás funkciója egyáltalán nem magától értetődő. Így például számos pszichológiai kísérlet illusztrálja, hogy az egyének milyen mértékben képesek elfogadni a többség egyhangú ítéletét, még olyan egyszerű feladatoknál is, mint néhány vonal közötti távolság különbségének felbecsülése, s még abban az esetben is, ha a többség ítélete határozottan ellentmond saját érzékeik nyilvánvaló bizonyítékainak (vö. Asch, 1952).

Röviden vázolhatunk talán itt egy példát, amely egyben átmenetet is képez a kérdés következő szakaszához. Az ún. „autokinetikus jelenségről” van itt szó. Ha mozdulatlan, pontszerű fényforrás jelenik meg teljes sötétségben, akkor mozogni látszik. Ha több megfigyelő van együtt egy sötét szobában, e látszólagos mozgás mértékére vonatkozó ítéleteik egybevágnak (vö. Sherif, 1936). E kísérlet egy érdekes változatában különféle bizonytalansági tényezőket vezettek be. Ez hol a koromsötét szoba nagyságának változását vagy a vizsgálati alany útjába állított akadályokat, hol az alany bonyolult útvonalon történő sétáltatását vagy a kísérletvezető kedvességének és segítőkészségének változó mértékét jelentette. A kísérleti feltételek rendkívüli szertelensége az alany figyelemre méltó zavarához és útjavesztettségéhez vezetett. Két egymást

követő kísérletsorozatot végeztek néhány napos szünet közbeiktatásával. Első ízben minden résztvevő egyedül volt, másodszor azonban párokkal végezték a kísérletet. A látszólagos mozgás mértékére vonatkozó ítéletekben (a növekvő zavar függvényében) a második sorozat idejére már fokozódó nézetazonosulás volt megfigyelhető (Sherif és Harvey 1952).

Az ehhez hasonló eredmények értelmezése egyenesen egyféle „tyúk vagy tojás” problémához vezet, amely oly gyakori a társadalomlélektanban. A nagyfokú zavarérzet feltehetően olyan helyzetet teremt, amelyben az alanyok együttesen kerülnek szembe ugyanazzal a nehézséggel. Nem világos azonban, hogy ennek a koromsötét szoba zűrzavarái között megosztott válságnak miért kellene a mozgó fénypont megítélését illetően nagyobb fokú nézetazonossághoz vezetni. Ennek az azonosságnak valószínűleg semmi köze sincs azokhoz az ésszerű próbálkozásokhoz, amelyek saját helyzetük problémáinak megoldását célozzák. Ennélfogva pedig úgy tűnik, hogy egy olyan csoporthelyzet, amelyben a résztvevőknek közös szükségleteik és nehézségeik vannak, egyidejűleg a normák változatosságának igényét is létrehozza. A normák megjelenését tehát nem csupán a nehézségek legyőzése érdekében létrejött társulás hasznossági értéke szabja meg, de közrejátszanak ebben a valamely csoporthoz való csatlakozás érzelmileg önálló következményei is, bármelyek legyenek is a csoport kialakulásának eredeti okai. Számos olyan társadalomlélektani kísérlet van, amely ezeknek a csoporttagságra tett ún. „normatív” hatásoknak az erősségét bizonyítja.

Fenti okok következtében az előzőekben említett „utilitarista társadalmi lény” modellje nem alkalmasabb az embercsoportok közötti kooperáció magyarázatához, mint az „ösztönös társadalmi lény” modellje. Közös szükség és közös háttér közös normákhoz vezet; közös normák pedig még inkább közös háttérhez és még inkább közös normák létrehozásának érzelmi befektetéséhez vezetnek. Ezek az összefonódott folyamatok a csoportazonosulás megerősödését és azt a növekvő képességet eredményezik, amely lehetővé teszi, hogy az alany a csoport többi tagjait alapvetően magához hasonlóknak ismerje fel. Nyilvánvaló, hogy a hasonlatosságnak ez a felismerése könnyebbé teszi a „bennlevők” nézőpontjának elfogadását minden idevágó helyzetben a „kívülállók” álláspontjával szemben.

Ezek a jelenségek közvetlen összefüggésben állanak a gyakran „elszemélytelenedésnek” nevezett folyamattal. Sok szenvedélyes humanista lelkiismerete a legkevésbé sem nyugtalankodik, ha ebéd közben egy fél csirke kerül a tányérjára. Sohasem került sor a normák megosztására csirkékkel, és arra sem adódott alkalom, hogy egy csirke szemszögéből nézzük a világot. Nem lesz érdektelen azonban megjegyeznünk, hogy a halott madár a tányéron egy hasonló jelenség extrém esete. Közismerten egyszerűbb egy bombarakományt ledobni a magasból, vagy egy lövedéket újtára bocsátani egy gombnyomással, mint valakinek a hasába kést döfni, még akkor is, ha nem kell megtorlástól tartani. S csirkepéldánkhoz hasonló az állatbarátok esete is, akik szeretetük tárgyát közismerten mindenféle nemes tulajdonsággal ruházzák fel. A lélektani távolság a tettes és áldozata között legalább annyi gyilkosságért és öldöklésért felelős, mint a sokat emlegetett szadizmus és az ember feltételezett, mélyen gyökerező agresszivitása. Peter Weiss új drámája, *A vizsgálat*, amely a németországi Auschwitz-per anyagán alapszik, szereplőit nem embertelen nagyságú szörnyeknek ábrázolja. Kis embereket látunk, akik azért tették, amit tettek, mert sikerült teljesen elhárítaniuk

áldozataik és önmaguk hasonlóságának, valamiféle közös nevezőnek a felismerését.

Az auschwitzi hóhérok említésével a másoktól való elkülönülés olyan szintjéhez érünk, amely már a pszichopatológia határmezsgyéjén fekszik. E jelenség enyhébb változatai azonban semmiképpen sem rendkívüliek. Nincs szükség pszichológusra ahhoz, hogy bárki megállapíthassa: embercsoportok közötti komoly konfliktusok, igazi veszedelmek és erőszak-kitörések alkalmával a csoportok tagjai közötti ellenséges attitűdök gyorsan elmélyülnek. A közös környezetben élő embercsoportok egymás mellett élésének feltételei olyanok, hogy ilyen vagy olyan módon a versengés valamilyen formája előbb vagy utóbb feltétlenül létrejön közöttük. Az együttműködést elősegítő feltételek megvitatását nem lehet egy versengő érdekektől mentes világ utópikus álmokképe alapozni. A kérdés inkább az, hogy — Rapoport kifejezéseivel — milyen mértékig lehet a harcokat játékká vagy vitává szelídíteni. A harcoknak nincsenek törvényeik, a játékok és viták azonban szertartások szerint folynak. A szertartások és a magatartást hatékonyan befolyásoló normák kidolgozása csak akkor vihető keresztül, ha két feltételsorozatnak eleget teszünk. Egyik esetben a behódolást a megállapított normák előtt egy, a csoportok fölé rendelt hatóság viszi keresztül, a másik eset az, ha a versengés ellenére a másik csoport, miközben néhány vonatkozásban kifejezetten „másik” marad, mégis, meglehetősen alapvető módon, az „egyikhez” tartozónak tekinthető. Valószínű, hogy e két feltételsorozat létrehozása összefügg: valamiféle felettes hatóság létezése az attitűdök lassú átalakulásához vezetne, az attitűdök átalakulása pedig megkönnyítené egy ilyen hatóság létrehozását. Mindkét folyamat számos ízben lejátszódott már a múltban.

Nagyszámú bizonyítékunk van arra nézve, hogy egy másik csoport iránti ellenséges magatartás szoros összefüggésben áll azzal a szemlélettel, amely amazt a saját csoporttól teljesen eltérőnek tekinti. Ez a folyamat a korai gyermekkorban kezdődik, és nagyon nehéz meghatározni, hogy vajon a különbség észrevése vezet-e ellenszenvhez vagy az ellenszenv a különbség észrevééséhez. A leideni egyetemen működő holland kollégáinkkal (Jaspars és mások, 1965) együtt végzett kutatások során azt találtuk, hogy magas korreláció van aközött, hogy gyermekek mennyire szeretik egyik vagy másik idegen országot, és aközött, hogy az illető országokat mennyire tartják hasonlóknak, illetve eltérőnek. Minél nagyobb volt a távolság két ország között a szimpátiaskálán, annál nagyobb volt a kettő közötti képzelte eltérés. Előítéletektől súlyosan terhelt emberekkel végzett vizsgálatokból tudjuk, hogy emezek különböznek azoktól, akiknek saját csoportjuk és a másoké közötti differenciálás tekintetében nincsenek előítéleteik. Két példával világíthatjuk meg ezt. Secord, Bevan és Katz kísérletében (1956) a négerellenes előítéletek előzetes felbecsülése után az előítéletek két végletét képviselő alanyokat arra kérték, hogy becsüljék meg a bőr színét egy sor fényképen, amelyek vegyesen négereket és fehéreket ábrázoltak. Úgy találták, hogy a súlyosan elfogult alanyok a többinél jobban igyekeztek eltúlozni a bőrszín különbségeket a „négernek”, illetve „fehérek” jelölt csoportok között. Ezzel kapcsolatos az a megfigyelés is, hogy az elfogult alanyok személyesen pontatlanabban ismerték fel azokat a négereket, akiknek fényképét már előzetesen látták (Seeleman, 1940).

A másik csoport (out-group) tagjainak elszemélytelenedése, illetve elembertelenedése szorosan összefügg az érzelmi magatartás imént vizsgált hatásival. Csak azért merünk valaki ellen olyasvalamit elkövetni, amire különben

ál munkában sem gondolnánk, mert valamely más nemzet, osztály, faj vagy bármely más csoport tagját — éppen tagsága okán — néhány alapvető vonatkozásban eltérőnek tekintjük azoktól, akik — ma használatos kifejezéssel élve — „rokonaink vagy ismerőseink”. A világ reciprok szemléletére való képtelenség közvetlenül további nehézségekhez vezet; nevezetesen akadályokat teremt az érintkezésben. Ez két formában lehetséges. Egyik esetben elvárjuk, hogy a másik csoport tagjaiszámunkra ismert módon kommunikáljanak (jóllehet magunkra nézve nem kötelező e szívesség viszonzása), és ha nem így tesznek, az csak alapján idegen természetük mellett tanúskodik. A másik esetben feltételezzük, hogy mások elsajátíthatták a hozzánk hasonlóvá válás színlelésének fortélyát, azért hogy „könnyebben fölfalhassanak bennünket”. Ez a „nagyanyó főkéntőjébe bűjt farkas” most egy, a mesétől nagyon távol álló összefüggésben bukkant elő. Egy kollégánk, aki a Szovjetunióban tett útjáról tért vissza az Egyesült Államokba, fényképeket mutatott az amerikai gyerekeknek háromsávú orosz utakról. Nem hivatalos beszámolójában így ír: „Egy kéz lendült a magasba: „Miért vannak fák az út mentén?” Egy kicsit tanácstalan lévén, kérdéssel válaszoltam: „Mit gondoltok, miért?” Valaki sietve jelentkezett: „Az emberek így nem láthatják, hogy mi történik odalent az úton!” Egy lánynak más elképzelése volt: „Hogy munkát adjanak a foglyoknak!” Megkérdeztem, hogy vajon a mi utaink némelyike mentén miért állnak fák. „Hogy árnyékot adjanak!” „Hogy elnyeljék a port!” — hangzottak a válaszok.” (Bronfenbrenner, 1961)

Befejezésül szeretnénk hangsúlyozni egyet-mást, amit talán szükségtelen is volna hangsúlyozni. Először is ez a cikk nem vádbeszéd vagy érvelés, amely az embercsoportok közti különbségek eltűntetéséért száll síkra. A világ szomorú és unalmas helyé válnék, ha ez valaha is megtörténnék. Másodszor: nem foglalkoztam sem a csoportok közötti konfliktusok társadalmi, gazdasági vagy politikai okaival, sem bármiféle olyan elvvel, amely a csoportok közötti problémák e vonatkozásaival áll kapcsolatban. Céлом az volt, hogy a csoportok közötti ellenségeskedés és együttműködés olyan lélektani vonatkozásait tárgyaljam, amelyek a csoportokat alkotó egyének attitűdjeiben és magatartási formáiban jutnak kifejezésre. Nézetem szerint ezeknek az attitűdöknek és a velük kapcsolatos magatartási formáknak egyik legfontosabb alkateleme abban a képességünkben rejlik, melynek révén magunkfajtajú embereknek látunk másokat, ha mégoly eltérőek is tőlünk. Senkinek sem kell mondani, hogy ez ma még távolról sem áll. Mindazonáltal az elefántesonttoronyba zárkózás egyik formája lenne, ha nem bolygatnánk meg ezt a kérdést, és nem kísérelnénk meg levonni néhány, konkrét problémákból adódó következtetést. Jóllehet senki sem számíthat embermilliók érzelmeinek ugrásszerű változására, meg lehet azonban kísérelni e változások előidézését. Úgy tűnik, hogy — tekintettel a problémák lélektani vonatkozásaira — e próbálkozásokat két területre, a nevelésre és a törvénykezésre kellene összpontosítani. Sok mindent tudunk a gyermekcsoportok kívülre irányuló ellenséges attitűdjeinek fejlődéséről. Mégis, ezeknek az ismereteknek csupán nagyon kis hányada hatolt be az alsó- és középfokú oktatás, illetve a tanárképző főiskolák tanrendjébe. Ami a törvénykezést illeti, tételünket röviden úgy válaszolhatjuk: előítélet nélküli megkülönböztetés előítéletekkel terhelt megkülönböztetéshez vezet, viszont az az előítélet, amelyet megfosztunk attól a lehetőségtől, hogy megkülönböztetés formájában nyilvánulhasson meg, lassanként elsorvad. A megkülönböztetés összes formái és a nyers erőszak ellen hozott komoly és szigorúan végrehajtott

szankciók nemzeti és nemzetközi ügyekben egyaránt nem volnának képesek arra, hogy felszámolják a csoportok közötti vak ellenségeskedést. Kezdeti lépéseket azonban jelentősen annak tudatosítása felé, hogy minden emberi lény életét és jogait komolyan kell venni.

IRODALOM

- Asch, S. E.: Social psychology. New York, Prentice Hall, 1952.
 Berlyne, D. E.: Conflict, arousal, and curiosity. New York, McGraw-Hill, 1960.
 Bronfenbrenner, U.: Some problems in communicating with Americans about the Soviet Union. (Mimeo report)
 Carthy, J. D. és Ebling, F. J. (eds.): The natural history of aggression London and New York, Academic Press, 1964.
 Etkin, W.: Cooperation and competition in social behaviour. Lásd Etkin, W. (ed.): Social behaviour and organization among vertebrates, 1—34. o. Chicago, The University of Chicago Press, 1964.
 Festinger, L.: A theory of social comparison processes. Hum. Relat., 7, 117—140. o.; 1954.
 Freeman, D.: Human aggression in anthropological perspective. Lásd Carthy és Ebling: Id. mű 109—120. o.
 Harlow, H. F.: Motivation as a factor in the acquisition of new responses. Lásd Brown, J. S. és mások: Current theory and research in motivation. Lincoln, University of Nebraska Press, 1953.
 Jaspars, J. M. F., Van de Geer, J. P., Tajfel, H. és Johnson, N. B.: On the development of international attitudes. Psychological Institute, University of Leiden, sajtó alatt.
 Plamenatz, J.: Man and society. A critical examination of some important social and political theories from Machiavelli to Marx. London, Longmans-Green, 1963.
 Secord, P. F., Bevan, W. és Katz, B.: The Negro stereotype and perceptual accentuation. J. abnorm. soc. Psychology, 53, 78—83. o. 1956.
 Seeleman, V.: The influence of attitude upon the remembering of pictorial material. Arch. Psychology, No. 258. 1940.
 Sherif, M.: The psychology of social norms. New York, Harper, 1936.
 Sherif, M. és Harvey, O. J.: A study in ego functioning: Elimination of stable anchorages in individual and group situations. Sociometry, 15, 272—305. o., 1952.
 Thompson, W. R.: Social behaviour. Lásd Roe, A. és Simpson, G. G. (eds.): Behaviour and evolution 291—310. o. New Haven, Yale University Press, 1958.
 Withey, S. és Katz, D.: The social psychology of human conflict. Lásd McNeil, E. B. (ed.): The nature of human conflict, 64—90. o. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1965.

КООПЕРАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ГРУПП

Х. Тайфел

Автор исследует проблему сотрудничества и вражды между группами в психологическом отношении, не анализируя их общественных и экономических детерминат. В работе указывается, что два распространенных психологических взгляда на этот вопрос не дают удовлетворительного объяснения отношения групп друг к другу: его не объясняют ни исходящее из инстинкта, ни исходящее из целесообразности понимание общественного поведения. По мнению автора, психологический фон враждебного поведения групп — определенное различие членов in-group и out-group, за которым следует оценочное различие. Бесконфликтный мир — иллюзия, но путем преодоления предрассудков и обосновывающего их различия могут быть созданы психологические предпосылки мирного сосуществования.

COOPERATION BETWEEN GROUPS OF PEOPLE

by H. Tajfel

The author examines the problem of cooperation and hostility between groups from a psychological aspect, and is not searching for their social and economical determinants. He points out, that the two wide-spread psychological views do not explain satisfactorily the relations of groups, they are not explained by the spontaneous, nor by the functionalist interpretation. According to the paper the psychological background of hostile attitude between groups is the sharp distinction between members of in-group and out-group, which soon leads to differences in evaluation. A world without conflicts is an illusion, but the psychological preconditions of peaceful coexistence can be established by fighting prejudices, and the distinctions they are based upon.